

Marek Błaszczyk

 <https://orcid.org/0000-0001-5518-0115>

 marek@doktorant.umk.pl

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

 <https://ror.org/0102mm775>

Spotkanie z filozofią Emmanuela Lévinasa

Recenzja monografii: Stefan Szary, „Rozmowy z filozofem.
Wprowadzenie do filozofii Emmanuela Lévinasa”, Warszawa 2024

 <https://doi.org/10.15633/lie.31211>

Najnowsza książka Stefana Szarego zatytułowana *Rozmowy z filozofem. Wprowadzenie do filozofii Emmanuela Lévinasa* stanowi swoiste zaproszenie do refleksji nad osobą i dziełem jednego z najważniejszych współczesnych filozofów francuskich (pochodzenia litewsko-żydowskiego)¹. Praca ta w zwięzły, przystępny i przejrzysty sposób omawia najważniejsze aspekty filozofii Lévinasa, zachęcając czytelnika do samodzielnej lektury jego pism.

Stefan Szary jest doktorem nauk humanistycznych w zakresie filozofii, profesorem i rektorem Wyższej Szkoły Edukacji i Terapii im. prof. Kazimierzy Milanowskiej w Poznaniu. Jest także współpracownikiem Akademii Walki z Rakiem oraz wiceprezesem Stowarzyszenia „Psyche Soma Polis”, które zajmuje się promocją zdrowia oraz wsparciem osób chorujących przewlekle i psychosomatycznie. Szary jest autorem takich publikacji, jak choćby: *Być sobą*², *Człowiek — podmiot dramatu*³, *Szlakami Sorena Kierkegaarda*⁴, *Zasłuchani w słowo*⁵, *Pytając o Boga*⁶, *Impresje egzystencjalne*⁷, *Maryja w dziejach zbawienia*⁸ czy *Mądrość gór*⁹.

Można wszakże zadać tu pytanie, dlaczego właśnie Lévinas? Po co pisać kolejną publikację na temat jego filozofii, skoro dysponujemy już — choćby tylko na polskim gruncie naukowym¹⁰ — sporą liczbą jej opracowań? Na

1 S. Szary, *Rozmowy z filozofem. Wprowadzenie do filozofii Emmanuela Lévinasa*, Warszawa 2024.

2 S. Szary, *Być sobą. Autorefleksja terapeutyczna*, Warszawa 2023.

3 S. Szary, *Człowiek — podmiot dramatu. Antropologiczne aspekty filozofii dramatu Józefa Tischnera*, Kęty 2005.

4 S. Szary, *Szlakami Sorena Kierkegaarda. W dwusetną rocznicę urodzin filozofa*, Toruń 2013.

5 S. Szary, *Zasłuchani w słowo. Rozważania inspirowane nauczaniem Jana Pawła II*, Poznań 2005.

6 S. Szary, *Pytając o Boga. Refleksja z bł. Janem Pawłem II*, Warszawa 2013.

7 S. Szary, *Impresje egzystencjalne. Rozważania filozoficzne*, Toruń 2013.

8 S. Szary, *Maryja w dziejach zbawienia*, Kraków 2006.

9 S. Szary, *Mądrość gór. Czternaście dni w Szklarskiej Porębie*, Poznań 2019.

10 Zob. np. M. Jędraszewski, *Wobec Innego. Relacje międzypodmiotowe w filozofii Emmanuela Lévinasa*, Poznań 1990; M. Jędraszewski, *Homo: capax Alterius, capax Dei. Emmanuela Lévinasa myślenie o człowieku i Bogu*, Poznań 1999; M. Jędraszewski, *W poszukiwaniu nowego humanizmu. J. P. Sartre — E. Lévinas*, Kraków 1994; B. Skarga, *Emmanuel Lévinas — metafizyka jako etyka*, w: *Filozofia XX wieku*, t. 1, red. Z. Kuderowicz, Warszawa 2002, s. 114–148; K. Wieczorek, *Lévinas a problem metafizyki*, Katowice 1992; D. Rogóż, *Anty-Odyseja. Antropologia Emmanuela Lévinasa*, Kraków 2012; M. Murawska, *Problem innego. Analiza porównawcza koncepcji intersubiektywności Maurice'a Merleau-Ponty'ego i Emmanuela Lévinasa*, Warszawa 2005; R. Włodarczyk, *Lévinas. W stronę pedagogiki azylu*, Warszawa 2009; M. Kozak, *Problem zła w filozofii Emmanuela Lévinasa*,

czym polegać ma oryginalność książki Szarego? Wydaje się, że jej atutem jest to, co w oczach wielu badaczy może uchodzić za wadę czy mankament. Praca poznańskiego uczonego nie jest bowiem typową rozprawą akademicką, która koncentruje się na wybranym problemie badawczym, krytycznie ustosunkowując się przy tym do rozpoznań, interpretacji i komentarzy innych autorów. Nie stanowi również wyczerpującej, naukowo satysfakcjonującej syntezy filozofii Lévinasa ani nawet monograficznego opracowania danego jej aspektu. Warto jednak po nią sięgnąć z innych powodów. Po pierwsze, jej przystępny język sprawia, że myśl Lévinasa, miejscami trudna i filozoficznie skomplikowana, staje się bardziej przejrzysta i zrozumiała, nie wywołując poznawczego oporu. Jest to o tyle ważne, ponieważ większość naukowych dysertacji zupełnie o tym fakcie zapomina, ignoruje lub lekceważy, przedkładając hermetyczność wyводу nad samą klarowność wypowiedzi (można by rzec: przedkładając formę nad treść). Skutkuje to tym, że są one adresowane głównie do specjalistów i dość wąskiego grona odbiorców. Bywa też, że nierzadko przeintelektualizowane tomy zniechęcają do lektury.

Po wtóre, Szary w swojej książce nie tylko przygląda się podstawowym motywom filozofii Lévinasa, rekonstruuje jego poglądy i spostrzeżenia, lecz także dzieli się z czytelnikami swoimi własnymi, niejednokrotnie osobistymi przemyśleniami. Przywołując poszczególne konstatacje Lévinasa, zaprasza czytelnika do samodzielnego z nimi obcowania, do wsłuchania się w ich głęboko humanistyczne przesłanie. Lub inaczej: nakłaniając go, by egzystencjalnie doświadczył tego, o czym pisał sam Lévinas, wyruszając w interesującą podróż po jego śladach, za jego słowem.

Szary, jak zaznaczyliśmy, niemal w ogóle nie nawiązuje do istniejących już interpretacji, twierdzeń czy stanowisk komentatorów Lévinasa, nie konfrontuje swoich refleksji z dotychczasowym stanem badań nad twórczością francuskiego filozofa. Nie jest to jednak wyraz filozoficznej pychy, przekonania o wyjątkowości, oryginalności czy obiektywności prezentowanych

Kraków 2011; J. Słomka, *Filozofia Emmanuela Lévinasa jako „ancilla theologiae”*, Katowice 2022; R. Moń, *Odpowiedzialność fundamentem ludzkiej podmiotowości. Potrzeba i możliwości koncepcji E. Lévinasa*, Warszawa 1999; M. Adamiak, *O kobiecie, która nawiedza myśl. Kobieta jako figura inności w koncepcji podmiotu Emmanuela Lévinasa*, Warszawa 2007; O. Kaczmarek, *Inaczej niż pisać. Lévinas i antropologia postmodernistyczna*, Warszawa 2016.

spostrzeżeń. Przeciwnie, to jego celowy i świadomy zabieg, wynikający zarówno z pokory wobec wszystkiego, co dotychczas o Lévinasie napisano i powiedziano, jak i — co niezmiernie istotne — z przyjęcia określonych założeń metodycznych. Szary uważa bowiem, że „monolog o Lévinasie jest *nieuprawniony* w takim mianowicie znaczeniu, że wkrada się wówczas zaprzeczenie tego, o co w filozofii Lévinasa rzeczywiście chodzi i co w jego przesłaniu jest najważniejsze — nie ja, lecz Ty”¹¹. Wszelkie jednostronne, „zamknięte”, systemowe ujęcie filozofii Lévinasa zatracza jej dialogiczny charakter, a więc to, co wydaje się w niej najważniejsze. Staje się ono wówczas swoistym monologiem, w którym dobiera się argumenty zgodnie z pewną, uprzednio zadeklarowaną, linią interpretacyjną. Postępuje się zatem w taki sposób, by daną tezę obronić lub jej zaprzeczyć, tracąc z pola widzenia fenomen dialogiczności, rozmowy i otwartości na Innego.

Szary natomiast wielokrotnie oddaje głos samemu Lévinasowi („nic nigdy nie zastąpi lektury tekstu źródłowego”¹²), czyniąc go nie tylko bohaterem swojej książki, lecz także filozoficznym Mistrzem („człowiekiem światła”¹³, „Mistrzem Pielgrzymowania”¹⁴), za którym warto podążać. Autor *Całości i nieskończoności* jawi się tu jako obrońca ludzkiej podmiotowości, apologeta inności, orędownik dialogu oraz — co wydać się może paradoksalne, zwłaszcza w kontekście traumy Holocaustu i doświadczeń wojennych — niestrudzony miłośnik życia (można by rzec: Życia). Jako filozof (Mistrz i Nauczyciel), który dobitnie, z fenomenologiczną precyzją, wyeksponował fenomen Twarzy Innego oraz nakreślił rangę ludzkiej wolności i odpowiedzialności, nawołując przy tym do tego, by nieustannie przekraczać samego siebie, by „więcej niż być”, „inaczej niż być”¹⁵.

Tak jak naczelnym postulatem filozofii Edmunda Husserla było hasło „z powrotem do rzeczy samych” (*zurück zu den Sachen selbst*), tak fundamentalną ideą Lévinasa, uchodzącą za punkt wyjścia jego filozofii, zdaje się być stwierdzenie „z powrotem do człowieka, z powrotem do źródeł samego

11 S. Szary, *Rozmowy z filozofem*, s. 9.

12 S. Szary, *Rozmowy z filozofem*, s. 8.

13 S. Szary, *Rozmowy z filozofem*, s. 8.

14 S. Szary, *Rozmowy z filozofem*, s. 8.

15 E. Lévinas, *Inaczej niż być lub ponad istotą*, przeł. P. Mrówczyński, Warszawa 2000.

człowieczeństwa”¹⁶. Lévinas, mówiąc o epifanii Twarzy Innego („epifania twarzy jest etyką”¹⁷, „dostęp do twarzy jest od razu etyczny”¹⁸), podkreśla zarazem, że jest ona doświadczeniem źródłowym, doświadczeniem *sui generis*, które nie tylko skrywa w sobie ogromny potencjał etyczny („poziom etyki jest wcześniejszy niż poziom ontologii”¹⁹), ale i orientuje nas ku głębszemu samopoznaniu. Dzięki Innemu możemy bowiem lepiej zrozumieć samego siebie, przyjrzeć się swoim lękom, ograniczeniom i słabościom, uświadomić sobie kruchość ludzkiej egzystencji, a nade wszystko sprawdzić, czy rzeczywiście jesteśmy tacy, jak o sobie myślimy.

Publikacja Szarego składa się z czterech rozdziałów („Światło i ślady”, „Twarz Innego”, „Odpowiedzialność”, „Ślad Nieskończonego”), które dotyczą głównych aspektów filozofii Emmanuela Lévinasa. Całość jest dość skromna objętościowo (niecałe 90 stron), mogąc budzić w czytelniku dobrze zaznajomionym z pismami Lévinasa pewien poznawczy niedosyt. Nie jest to jednak głód, który — mówiąc metaforycznie — prowadzi do epistemologicznego niedożywienia. Przeciwnie, inspirowanie on do dalszych poszukiwań i samodzielnej refleksji. Szary wyrysowuje swego rodzaju mapę, zaznaczając na niej najbardziej charakterystyczne, węzłowe punkty Lévinasowskiej filozofii. Mapę tę warto mieć przy sobie, wyruszając w podróż po jej osobiwej, niesystemowej, wypełnionej filozoficznymi niuansami krainie. Nie tylko może ona ułatwić poruszanie się po niej, zapobiegając zagubieniu się w meandrach filozoficznych antynomii, aporii i paradoksów, lecz także pozwala poznać jej główny szlak, dając asumpt do autorefleksji i współmyślenia z samym Lévinasem. Pozwala wreszcie uświadomić sobie miejsce Lévinasa w filozofii współczesnej, jego stosunek do filozofii monologicznej (solipsystycznej, egologicznej, „naukowej”) oraz do całej zachodniej tradycji intelektualnej. Jak słusznie konstatuje poznański badacz: „studiowanie tekstów Emmanuela Lévinasa nie jest jedynie poznawaniem jego poglądów, lecz kształtowaniem własnego sumienia, wyruszeniem w drogę — ku temu, co Inne”²⁰.

16 S. Szary, *Rozmowy z filozofem. Wprowadzenie do filozofii Emmanuela Lévinasa*, s. 73.

17 E. Lévinas, *Całość i nieskończoność*, przeł. M. Kowalska, Warszawa 1998, s. 234.

18 E. Lévinas, *Etyka i nieskończoność*, przeł. B. Opolska-Kokoszka, Kraków 1991, s. 49.

19 E. Lévinas, *Całość i nieskończoność*, s. 237.

20 S. Szary, *Rozmowy z filozofem*, s. 25.

Praca Szarego przybliży biografię Lévinasa, wskazując na jego wczesne zainteresowanie literaturą rosyjską (m.in. Puszkina, Tolstoj, Gogol, Czechow, Lermontow, Dostojewski) i językiem hebrajskim. Przypomina, że ważnymi postaciami w okresie jego studiów na Uniwersytecie w Strasburgu byli m.in. Henri Carteron (profesor filozofii starożytnej), Charles Blondel (psycholog, filozof i lekarz) oraz Maurice Halbwachs (socjolog i filozof, badacz pamięci społecznej). Lévinas przyjaźnił się także z Maurice'em Blanchotem, teoretykiem literatury, filozofem i pisarzem, który oddziałł z kolei na myśl Jacques'a Derridy, poststrukturalistów i postmodernistów. Szary nadmienia, że literatura stanowiła dla Lévinasa „obszar związany z poszukiwaniem sensu życia”²¹, szkoda jednak, że nie dość mocno akcentuje wpływ twórczości Fiodora Dostojewskiego na Lévinasowską koncepcję odpowiedzialności. Autor *Całości i nieskończoności* nieprzypadkowo bowiem nawiązywał do wypowiedzi rosyjskiego pisarza²², odsłaniając źródło swoich filozoficznych inspiracji²³.

Z książki poznańskiego uczonego dowiadujemy się również o spotkaniu Lévinasa z filozofią Edmunda Husserla i Martina Heideggera. Miało to miejsce we Fryburgu Bryzgowijskim. Lévinas z zaciekawieniem słuchał wykładów swoich ówczesnych mistrzów (po latach jego stosunek do Heideggera uległ zmianie²⁴), przyswajając sobie założenia fenomenologii. Warto dodać, że przetłumaczył on (razem z Gabrielle Pfeiffer) *Medytacje kartezjańskie* Husserla²⁵ na język francuski, przybliżając francuskiemu czytelnikowi projekt filozofii fenomenologicznej. Napisze później rozprawę *Odkrywając egzystencję z Husserlem i Heideggerem*, dając wyraz swojemu zainteresowaniu problematyką ludzkiej egzystencji²⁶. Fenomenologia stanie się dla niego sposobem „odkrywania” ludzkiego bycia (egzystencji), a nie tylko epistemologią, filozofią świadomości i intencjonalności. Nie bez znaczenia pozostaje też fakt,

21 S. Szary, *Rozmowy z filozofem*, s. 18.

22 Zob. F. Dostojewski, *Bracia Karamazow*, przeł. A. Wat, Warszawa 1984, s. 198.

23 Zob. E. Lévinas, *Etyka i nieskończoność*, s. 56. Zob. także E. Lévinas, *O Bogu, który nawiedza myśl*, przeł. M. Kowalska, Kraków 1994, s. 134–135.

24 Zob. E. Lévinas, *Cztery lektury talmudyczne*, przeł. E. Burska, Kraków 1995, s. 33. Por. S. Szary, *Rozmowy z filozofem*, s. 19.

25 E. Husserl, *Medytacje kartezjańskie*, przeł. A. Wajs, Warszawa 1982.

26 E. Lévinas, *Odkrywając egzystencję z Husserlem i Heideggerem*, przeł. E. Sowa, Warszawa 2008.

że źródłem inspiracji była także dla Lévinasa filozofia Franza Rosenzweiga, który zwrócił jego uwagę na filozoficzny potencjał „nowego myślenia”²⁷. Jak czytamy w *Całości i nieskończoności*: „opozycja wobec idei całości uderzyła nas w *Stern der Erlösung* Franza Rosenzweiga, który jest w tej książce zbyt obecny, by trzeba było go cytować”²⁸.

Szary celnie omawia Lévinasowską koncepcję Twarzy Innego, akcentując jej nagość, bezforemność i nietematyzowalność („tematyzacja twarzy niszczy twarz i niweczy zbliżenie”²⁹). Powiada, że spotkanie Twarzy jest „wydarzeniem bezpośrednim”³⁰, które rozbija, niweczy i unieważnia wszelkie nasze sądy, idee, mniemania czy wyobrażenia o Innym. Twarz nie pozwala się bowiem uprzedmiotowić, w swej epifanii jest nieuchwytna, wymykając się władzy posiadania („relacja z twarzą nie jest poznaniem przedmiotu”³¹, „twarz nie daje się pojąć, wymyka się mojej władzy”³²). Twarz jest także „najbardziej naga, najbardziej obnażona”³³, a przy tym nieustannie zagrożona, wystawiona (narażona) na zranienie, upokorzenie i skrzywdzenie. Jej egzystencjalna nagość, z jednej strony, „jak gdyby zapraszała do przemocy”³⁴, z drugiej natomiast — jest jednocześnie tym, co „zabrania nam zabijać”³⁵. Twarz, zdaniem Lévinasa, budzi w nas moralną świadomość — nie tylko świadczy o kruchości, bezbronności i skończoności naszego istnienia, ale i wzywa nas do odpowiedzialności, kryjąc w sobie „nakaz, etyczny imperatyw”³⁶.

W dalszym kroku Szary przedstawia Lévinasowskie rozumienie odpowiedzialności (*responsabilité*), którą uważa za „jedną z najważniejszych kategorii w filozofii Lévinasa”³⁷. Rzecz znamienita, tak o niej pisał sam filozof: „nic nie jest ważniejsze i nic nie jest bardziej dostojne i święte niż odpowiedzialność

27 F. Rosenzweig, *Gwiazda zbawienia*, przeł. T. Gadacz, Kraków 1998.

28 E. Lévinas, *Całość i nieskończoność*, s. 14. Por. S. Szary, *Rozmowy z filozofem*, s. 21.

29 E. Lévinas, *Inaczej niż być lub ponad istotą*, s. 159.

30 S. Szary, *Rozmowy z filozofem*, s. 31.

31 E. Lévinas, *Całość i nieskończoność*, s. 74.

32 E. Lévinas, *Całość i nieskończoność*, s. 232.

33 E. Lévinas, *Etyka i nieskończoność*, s. 49.

34 E. Lévinas, *Etyka i nieskończoność*, s. 49.

35 E. Lévinas, *Etyka i nieskończoność*, s. 49.

36 S. Szary, *Rozmowy z filozofem*, s. 37.

37 S. Szary, *Rozmowy z filozofem*, s. 51.

za innego³⁸. Odpowiedzialność w jego ujęciu ma charakter absolutny, radykalny, nieusuwalny. Oznacza to, że jest ona „bezwarunkowa i bezwzględna”³⁹, konstytuując samą istotę (rdzeń) człowieczeństwa („jest się na tyle człowiekiem, na ile jest się odpowiedzialnym za Innego”⁴⁰). Odpowiedzialność za Innego wynika bowiem z samego faktu mojego istnienia (bycia-w-świecie), nie mogę jej przyjąć, podobnie jak nie mogę jej odrzucić. Nie mogę jej zanegować, rzec się, ominąć czy komuś oddelegować. Nikt nie może mnie w niej zastąpić („więź z drugim zawiązuje się tylko jako odpowiedzialność, niezależnie od tego, czy jest ona przyjęta czy odrzucona”⁴¹, „odpowiedzialność jest tym, co wyłącznie spada na mnie i czego jako człowiek nie mogę odrzucić”⁴², „w odpowiedzialności za drugiego tkwi moja niepowtarzalność; nie mógłbym nikogo nią obarczyć, tak jak nie mógłbym znaleźć sobie zastępcy w chwili mej śmierci”⁴³).

Inny wzywa mnie do odpowiedzialności zanim jeszcze go spotkam, zanim nawiążę z nim dialog czy relację. Odpowiedzialność nie odwołuje się więc jedynie do ludzkiego intelektu, „czystego rozumu”, światopoglądu czy wolnej woli. Angażuje „całego człowieka”, apelując do jego wolności i sposobu bycia⁴⁴. Co więcej, Twarz Innego nie tylko „zobowiązuje bez warunku”, czyniąc mnie jego „zakładnikiem”, ale i odsłania przede mną wymiar transcendencji (boskości, nieskończoności): „Nieskończony przychodzi mi na myśl w znaczeniu twarzy. Twarz oznacza Nieskończonego”⁴⁵, „inny człowiek stanowi właściwe miejsce prawdy metafizycznej i w mojej relacji z Bogiem jest niezbędny”⁴⁶.

Przejdźmy do podsumowania. Publikacja Stefana Szarego *Rozmowy z filozofem. Wprowadzenie do filozofii Emmanuela Lévinasa* stanowi przystępne,

38 E. Lévinas, *Inaczej niż być lub ponad istotą*, s. 80.

39 E. Lévinas, *Inaczej niż być lub ponad istotą*, s. 211.

40 S. Szary, *Rozmowy z filozofem*, s. 48.

41 E. Lévinas, *Etyka i nieskończony*, s. 55.

42 E. Lévinas, *Etyka i nieskończony*, s. 57.

43 E. Lévinas, *Trudna wolność. Esej o judaizmie*, przeł. A. Kuryś, Gdynia 1991, s. 28.

44 Por. M. Błaszczuk, *Antropologia wolności w filozofii Sartre’a i Lévinasa*, „Studia Europaea Gnesnensia” 2016 nr 13, s. 77–87.

45 E. Lévinas, *Etyka i nieskończony*, s. 58.

46 E. Lévinas, *Całość i nieskończoność*, s. 79.

przejrzyste prolegomena do filozofii Lévinasa. Jej atutem jest nie tylko lekkość pióra i zwięzłość wypowiedzi, ale i zawarty w niej potencjał dialogiczny i (auto)terapeutyczny. Na uznanie zasługuje także już sama ranga podejmowanej problematyki. Filozofia Lévinasa stanowi bowiem wyzwanie dla każdego, kto chce rzetelnie ją scharakteryzować, wyłożyć i uporządkować (usystematyzować). Wymaga nie tylko dobrej znajomości historii filozofii (w tym filozofii współczesnej, zwłaszcza fenomenologii E. Husserla, ontologii fundamentalnej M. Heideggera, egzystencjalizmu J. P. Sartre'a oraz filozofii dialogu M. Bubera i F. Rosenzweiga), kultury i tradycji judeochrześcijańskiej (w tym biblijnej) oraz kontekstów i okoliczności życia i twórczości Lévinasa (Holocaust), lecz także zrozumienia jego próby przekroczenia monologicznego charakteru zachodniego myślenia. Należy więc docenić to, że Szary nie podąża za różnymi dominującymi dziś w humanistyce modami, trendami czy tendencjami, lecz jawi się jako badacz wrażliwy i egzystencjalnie zaangażowany, który — krocząc za Lévinasem, wyruszając w osobistą podróż po śladach jego filozofii — pragnie przyjrzeć się człowiekowi i kondycji ludzkiej.

Książka Szarego, jak wskazuje jej tytuł, jest swoistą „rozmową z Lévinasem”, spotkaniem z filozofią jednego z czołowych myślicieli dwudziestego wieku. Rozmowa ta nie przybiera jednak postaci zamkniętej, skończonej. Jej specyfika polega raczej na tym, że nie sposób powiedzieć tu „ostatniego słowa”, że nie sposób jej naukowo wyczerpać czy podsumować, stawiając po danej wypowiedzi definitywną kropkę. Rozmowa (dialog) jest bowiem pewnym procesem, w którym uczestniczymy wspólnie z Innym, konfrontując się z jego Twarzą. Tu właśnie odsłania się hermeneutyczny wymiar prawdziwego, autentycznego dialogu, o czym wymownie przypomina Hans-Georg Gadamer: „toczącej się rozmowy nie można podsumować”⁴⁷. Praca poznawskiego uczonego, z uwagi na jej walor poznawczy i propedeutyczny, godna jest polecenia zarówno młodemu, mniej zaawansowanemu adeptowi nauk humanistycznych i społecznych, jak i wszystkim zainteresowanym szeroko rozumianą problematyką dialogiczno-egzystencjalną.

47 H. G. Gadamer, *Prawda i metoda*, przeł. B. Baran, Warszawa 2004, s. 757.

Bibliografia

- Błaszczyk M., *Antropologia wolności w filozofii Sartre'a i Lévinasa*, „Studia Europaea Gnesnensia” 2016 nr 13, s. 77–87.
- Dostojewski F., *Bracia Karamazow*, przeł. A. Wat, Warszawa 1984.
- Gadamer H. G., *Prawda i metoda*, przeł. B. Baran, Warszawa 2004.
- Lévinas E., *Całość i nieskończoność*, przeł. M. Kowalska, Warszawa 1998.
- Lévinas E., *Cztery lektury talmudyczne*, przeł. E. Burska, Kraków 1995.
- Lévinas E., *Etyka i nieskończony*, przeł. B. Opolska-Kokoszka, Kraków 1991.
- Lévinas E., *Inaczej niż być lub ponad istotą*, przeł. P. Mrówczyński, Warszawa 2000.
- Lévinas E., *O Bogu, który nawiedza myśl*, przeł. M. Kowalska, Kraków 1994.
- Lévinas E., *Trudna wolność. Esej o judaizmie*, przeł. A. Kuryś, Gdynia 1991.
- Szary S., *Rozmowy z filozofem. Wprowadzenie do filozofii Emmanuela Lévinasa*, Warszawa 2024.